

COLOFON

*Uitgave van het cultuurhistorisch overleg
open monumentendag in de gemeente
Bergen op Zoom*

Informatie:

Stichting Bezichtiging Monumenten

T: 0164-234377

E: sbm-boz@planet.nl

I: www.sbm-boz.nl

Oplage: 1000 exemplaren

Samenstelling:

Ria Weyts en Ies Telkamp

Plattegrond: Laurijs Weyts

Redactie:

Ad van den Bulck en

Adriaan van Roode

Vormgeving en productie:

Bladspiegel.nl - Han Verbeem

Afbeeldingen:

Afbeelding 29 van ir. J.L.C. Weyts;

alle overige afbeeldingen zijn van Het
Markiezenhof Historisch Centrum. Op

de website www.markiezenhof.nl
zijn nog meer afbeeldingen te zien.

Met dank aan:

Dr. W.A. van Ham voor zijn

deskundige commentaar op de

teksten. Dr. W.A. van Ham en

C. D. Vanweesenbeeck voor de

toestemming om delen uit hun

publicaties over te nemen.

Het Markiezenhof Historisch

Centrum voor de beschikbaarstelling

van de vele afbeeldingen.

Overname uit deze brochure is

toegestaan mits met duidelijke

bronvermelding.

Bergen op Zoom, september 2008

Inleiding

De Open Monumentendagen in 2008 hebben als thema 'sporen'. Daarnaast is 2008 ook het jaar van het religieuze erfgoed. Alles bijeen een mooie aanleiding voor de samenwerkende erfgoedorganisaties in Bergen op Zoom om een wandeling langs sporen van het bouwkundig religieus erfgoed samen te stellen. Uit praktische overwegingen is de wandeling beperkt tot het hart van de stad.

De wandeling gaat langs locaties waar eens een kerk, kapel, synagoge of moskee in gebruik was. Sommige gebouwen staan er nog, maar verloren hun functie als gebedsruimte. Andere zijn langer of korter geleden gesloopt. De Grote of St. Gertrudiskerk is nog als kerk in gebruik en daarom niet in deze wandeling opgenomen. Er is ook een aantal kloosterkapellen opgenomen, veel uit de tijd van voor de reformatie en zeker zoveel uit de periode van het rijke roomse leven. Ook buiten het historische centrum van Bergen op Zoom komen locaties voor waar kerken of kapellen stonden. Deze vallen buiten het bestek van deze wandeling. Zij staan, voor zover bekend, vermeld in een apart overzicht (bijlage 1.) In bijlage 2. treft u een lijst aan van de nog in gebruik zijnde gebedsruimten.

De wandeling start op de Grote Markt bij de voormalige parochiekerk van de H. Maagd Maria Ten Hemel Opneming, nu Stadsschouwburg De Maagd. De wandeling staat aangegeven op de in deze brochure weergegeven stadsplattegrond. De nummers in de tekst corresponderen met de nummers op de kaart.

Deze wandeling maakt ook deel uit van het aanbod van de Stichting Bezichtiging Monumenten (SBM). Samen met uw familie, collega's of vrienden kunt onder leiding van een gids deze tocht maken. U regelt een gids via het VVV.

*1. Illustratie omslag:
plattegrond van Bergen op Zoom,
uitg. Braun & Hogenberg,
'Civitates Orbis Terrarum',
Keulen, 1581*

Beknorte geschiedenis

Bergen op Zoom telt in de Middeleeuwen naast de parochiekerk, de St. Gertrudis, nog een aantal stedelijke kapellen die eigendom zijn van de stad: de Lievevrouwekapel aan de Lievevrouwestraat, de kapel van St. Jacobus de Meerdere aan de Vismarkt, de St. Petrus en Pauluskapel op de Hoogstraat en de St. Maartenskapel bij het gasthuis in de Wouwsestraat. Naar middeleeuwse gewoonte zijn aan sommige kapellen godsdienstige gilden of broederschappen verbonden. Daarnaast wordt in de stad een aantal kloosters met een eigen kapel gebouwd. In deze kerken en kapellen beoefenen de middeleeuwers hun religie.

De middeleeuwse mens is zeer godvruchtig, hij is bang voor het hiernamaals en voor een plotselinge dood. Hij vereert vele heiligen, onder wiens of wier bescherming hij zich dan stelt. De belangrijkste devotie is de Mariaverering. Naast haar kent de middeleeuwse mens ook noodheiligen die voor vele doeleinden kunnen worden aangeropen. De bekendste is de heilige Christoffel. Voor stad en land van Bergen op Zoom is de heilige Gertrudis, abdis van Nijvel (7^e eeuw), de grote beschermheilige.

In de zestiende eeuw ontstaan in de kerk hervormingsbewegingen, welke ook in Bergen op Zoom volgelingen krijgen. Al vroeg in de 80-jarige oorlog, 1577, komt Bergen op Zoom definitief in Staatse handen. Daardoor krijgt de reformatie in deze stad een extra impuls. In 1580 plunderen Staatse troepen de kerken en kapellen, een ware soldatenfurie. De kloosterlingen moeten de stad verlaten en men verbiedt de katholieke eredienst. De gereformeerde godsdienst wordt de bevoorrechte godsdienst. De kerkelijke bezittingen gaan over naar de stad. Bergen op Zoom komt in de frontlinie te liggen tussen wat later de Noordelijke en Zuidelijke Nederlanden gaat heten. De Staten Generaal maken een begin met het moderniseren van de vestingwerken en legeren een garnizoen in de stad.

Na het Spaanse beleg van 1588 sturen de Staten vele ruitervanen in de stad. Dit met de bedoeling het omliggende platteland onder controle te houden. Tot paardenstal worden dan of waren al ingericht: de Lakenhal op de Markt, het 'nieuwe werck' van de St. Gertrudiskerk (de uitbreiding achter het oude koor), de St. Janskapel in de Geertrui- of Bruinevisstraat, de stadsschool, de kapellen van de Cellenzusters en Cellenbroeders en de Lievevrouwekapel bij de

Gevangenpoort. Ook op de plaats van de St. Jacobskapel aan het huidige St. Catharinaplein bouwt men in 1597 een ruitersal. De archieven spreken in verband hiermee van een erf, waar deze kapel stond.

Met de machts- en daarmee ook geloofsomwenteling komt een einde aan het middeleeuwse katholieke leven. De katholieken mogen in Bergen op Zoom niet langer in openbaarheid hun godsdienst uitoefenen. Aanvankelijk kerken zij in omringende dorpen. In tweede helft van de 17de eeuw richten zij in de stad een schuilkerk in. De protestanten hebben nu twee eeuwen het bestuurlijke en godsdienstige overwicht in de stad.

De Verlichting en de Franse revolutie op het eind 18e eeuw brengen godsdienstvrijheid. Na verovering door de Fransen krijgen ook in Nederland de katholieken, de joden en anderen de vrijheid hun geloof openlijk te belijden. In Bergen op Zoom verlaten de katholieken hun schuilkerk en de joden hun 'sjoel' op de zolder van het waaggebouw aan het Zuivelplein. Beide geloofsgemeenschappen bouwen omstreeks 1830 nieuwe gebedsruimten.

Na het herstel van de bisschoppelijke hiërarchie in 1858 en door de toenemende welvaart komt de emancipatie van de katholieken in een stroomversnelling. Een nieuwe bloeiperiode van kerkelijk leven breekt aan, als gevolg waarvan ook in Bergen op Zoom veel kloosters worden gebouwd. De meeste kloosterlingen geven gratis onderwijs aan de katholieke jeugd.

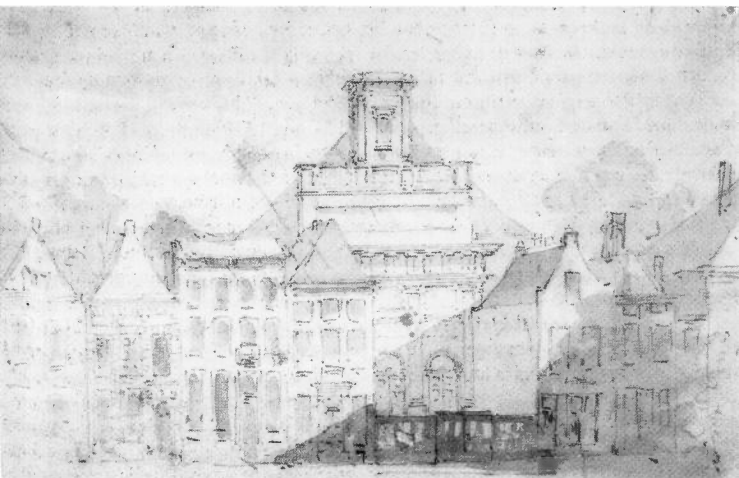
In de jaren zeventig van de vorige eeuw neemt de ontkerkelijking toe en treden kloosterlingen massaal uit. De kloosters raken ontvolkt en door gebrek aan een nieuwe bestemming zijn helaas de meeste gesloopt. Enkele parochiekerken treft hetzelfde lot.

De wandeling

1. Voormalige rk parochiekerk van de H. Maagd Maria Ten Hemel Opneming, thans Stadsschouwburg De Maagd

Gelegen aan de Grote Markt (nr. 32).

In 1820 krijgt de rooms-katholieke parochie door een koninklijk besluit van Willem I 30.000 gulden subsidie voor het bouwen van een eigen kerk. Voorwaarde is dat men afziet van aanspraken op de St. Gertrudiskerk. Van 1824 tot

2. Église catholique à Bergen-op-Zoom. Anonieme pentekening, circa 1855

1829 bouwt het parochiebestuur aan een kerk in neo-classicistische stijl. De architect is Josephus-Emmanuel Franssen uit Antwerpen. De financiering verloopt moeizaam; in 1831 merkt het kerkbestuur op dat de nieuwgebouwde kerk met vele schulden is bezwaard. Men richt de kerk in met het meubilair van de schuilkerk: altaren, communiebanken, preekstoel, orgel, biechtstoelen, beelden en schilderijen. Pas na 30 jaar, in 1857, krijgt de kerk een torenspits met klokken. Het is het geschenk van de parochianen bij het vijftigjarige priesterjubiläum van pastoor Van Aken (vergelijk afb. 2 en 3). Ph. Muskens, pastoor van 1862 tot 1902, verfraait de kerk aanzienlijk: in 1861 met een barok hoogaltaar [afb. 4], in 1864 met het Ibachorgel, dat zich nu in de St. Gertrudiskerk bevindt, en in 1893 met decoratieve beschilderingen van het interieur. De glas-inloodvensters brengt men aan tussen de jaren 1925 en 1935. De twee eerste ramen zijn een ontwerp van Joan Collette, de andere ramen van de hand van Piet Cleijssen.

3, 4, 5. De kerk van de H. Maagd Maria in 1898 (linksonder) en het Interieur van de kerk met het hoofdaltaar in 1920 (boven) en de muurschilderingen van Joan Collette, 1952 (rechtsonder)

Ter gelegenheid van het gouden priesterjubileum van pastoor-deken Ch. Van Dam op 9 juni 1950 zamelt het kerkbestuur geld in voor nieuwe muurschilderingen. Joan Collette krijgt de opdracht [afb. 5]. De voorstelling van de ten hemelopneming van Maria, aangebracht in de apsis van de kerk, is behouden gebleven. Dit geldt ook voor de glas-in-loodvensters. De parochie verhuist in 1986 naar de zojuist gerestaureerde St. Gertrudiskerk. In april 1987 wordt de kerk eigendom van de gemeente. Aanvankelijk wil het college van B&W het gebouw, een rijksmonument, slopen. Na protesten vanuit de stad en vanuit Den Haag gaat men alsnog over tot restauratie, verbouwing en inrichting van de kerk tot schouwburg. De opening van de schouwburg heeft plaats op 30 augustus 1990.

6. De Petrus en Pauluskerk, detail van de maquette van Bergen op Zoom, 1748-1750, Musée des Plans-reliefs te Parijs

2. St. Petrus en Pauluskerk

Eertijds aan de oostzijde van de Hoogstraat (nr. 21), [afb. 6].
De oudst bekende vermelding van het gebouw dateert uit 1414. Na de stadsbrand van 1444 wordt de kerk hersteld. In 1472 blijkt de kerk een toren met klok te hebben, want men verandert de galmgaten. Na de sluiting van de kerk in 1580 krijgt het gebouw een militaire bestemming. In 1747, bij de belegering door de Fransen, valt zij ten offer aan de beschietingen. Het stadsbestuur geeft het braakliggende erf in 1764 aan een particulier in erfpacht.

3. Kerk St. Franciscuskerk

Eertijds aan de oostzijde van de Hoogstraat (nr. 21), [afb. 7].
In 1901 vestigen de Broeders van Huijbergen in enkele panden aan de Hoogstraat (21 tot en met 25, later ook 27 en 29) het St. Franciscuskerk met een lagere school en internaat. Op de oorspronkelijke plaats van de St. Petrus en Pauluskerk (nr. 21) trekken zij in dat jaar een gebouw met een kerk op. De kerk wordt op de eerste verdieping ingericht. In 1977 breekt men het achter de Hoogstraat gelegen scholencomplex inclusief nr. 21 af. Bij de sloop komen de funderingen van de middeleeuwse kerk tevoorschijn. Het jaar daarop wordt het huidige poortgebouw in classicistische stijl gebouwd.

7. De kerk van het St. Franciscuskerk

4. Cellenzustersklooster

Eertijds gelegen aan de Huijbergsestraat, ter hoogte van de tegenwoordige nrs. 8-14, [afb. 8].

Dit klooster, ook wel Berch van Calvarië genoemd, wordt met steun van het stadsbestuur gebouwd in 1484/1485. De cellenzusters leggen zich toe op het verplegen van pestlijders. Bij het klooster horen een kapel en een begraafplaats. Na de plundering van 1580 zetten de zusters hun werk voort in het Gasthuis aan de Geweldigerstraat. In 1605 vertrekken de laatste zusters. In 1589 is het kloostergebouw in gebruik als graanschuur en stal; in 1590 zijn er militairen gelegerd. Tussen 1605 en 1613 dient het als pesthuis, daarna als predikantshuis (1613) en woning voor de organist. Van 1621/1622 tot 1666 brengt de stad hier het armkinderhuis in onder. Met 'arme kinderen' bedoelt men dan halve wezen,

8. De Huijbergsestraat met links de kapel van het Cellenzustersklooster. Detail van een tekening van Bernardus Klotz, 1671

vondelingen en door hun ouders in de steek gelaten kinderen, en kinderen van terechtgestelden of met tuchthuis gestrafte ouders. De overige weeskinderen gingen veelal naar het stadsweeshuis. Het tehuis is ook letterlijk armlastig: regelmatig is er te weinig te eten voor de kinderen.

Nadien biedt het voormalige klooster onderdak aan de Latijnse school en nog later aan een paardenstalling. Het gebouw is dan in bezit van de Republiek. Bij de verwoesting van dit stadsdeel in 1747 wordt het Oud Armenhuijs (voormalig armkinderhuis) vernield. Het nieuwe gebouw, vanaf 1856 met horecabestemming, omvat later de bekende dans en toneelzaal de Hollandse Tuin. De huidige gevel is in 1921 tot stand gekomen. Daarbij herplaatste men de oude

gevelsteen die Den Hollandschen Tuyn verbeeldt. Deze staat symbolisch voor de Republiek en bestaat uit een gevlochten omheining met een klaphekje, meestal verdedigd door de woest zwaardzwaaiende Hollandse leeuw.

5. Kapel St. Antoniusklooster

Eertijds gelegen aan de Burgemeester Van Hasseltstraat, de Kloosterstraat en Van Dedemstraat, [afb. 9].

In 1836 begint zuster Clara in Bergen op Zoom met onderwijs aan (armere) meisjes, eerst in de Korenbeursstraat, later in de Hoogstraat. In 1871 vestigen de zusters Franciscanessen van Roosendaal zich in de Burgemeester Van Hasseltstraat. Ze richten zich op onderwijs aan meisjes vanaf de kleuterschool tot (later) kweekschool en nijverheidsonderwijs. De basisschool Sancta Maria aan de Kloosterstraat is nog een (modern) overblijfsel van het complex. Het door C.P. van Genk ontworpen klooster met de in 1898 gebouwde kapel wordt in 1982 gesloopt. Het was een groot complex dat zich uitstrekte tussen Kloosterstraat, Burgemeester Van Hasseltstraat en Van Dedemstraat.

6. Hulpkerk St. Jseph (Smitskerkje)

Eertijds gelegen aan de Sint Josephstraat, ter hoogte van de huidige C&A-winkel, [afb. 10 en 11].

Wanneer in 1862 Ph. Muskens tot pastoor van de stadsparochie wordt benoemd, komt hij met het bisdom overeen dat alleen te Borgvliet een nieuwe parochie mag worden

10. Hulpkerk St. Joseph

opgericht. De toename van de katholieke bevolking leidt echter tot ruimtegebrek. Daarom bouwt men hier in 1884 de bescheiden hulpkerk St. Joseph, naar een plan van P. van Genk. Tot 1906 heeft zij de status van rectoraatskerk. De bedienende geestelijke is rector M.P.W. Smits (1837-1905), waarvan de bijnaam Smitskerkje komt. Pas bij de dood van pastoor Muskens (1902) kan men aan een definitieve parochie met een nieuw kerkgebouw denken. Na de voltooiing van de St. Josephkerk aan de Bredasestraat in 1913 dient het Smitskerkje eerst als opvang en distributieplaats voor de Belgische vluchtelingen, daarna als opslagplaats. Vanaf 1945 tot de sloop in 1967 biedt het onderdak aan het parochiale jeugdwerk.

Een rector is een geestelijk leider van een klooster of gesticht, of het hoofd van een niet-parochiale kerk.

11. Interieur van de hulpkerk St. Joseph, vóór 1913

7. Synagoge

Gelegen aan Koevoetstraat nr. 39, [afb. 12 en 13].

In 1793 ontstaat een kleine joodse gemeenschap in Bergen op Zoom. Van 1793 tot 1832 gebruikt zij de zolder van de Waag aan de Zuivelstraat voor hun bijeenkomsten.

In 1830 verleent koning Willem I bij koninklijk besluit goedkeuring voor de bouw van een synagoge en geeft daarbij een subsidie van 1000 gulden. Op de plaats waarop men de synagoge denkt te bouwen staat dan een oud en bouwvallig huis dat eigendom is van de joodse gemeente. Van dit huis blijven alleen de middeleeuwse kelders bestaan, de ruimten waarin zich nu de rituele baden bevinden. Op 16 augustus 1832 wordt de synagoge ingewijd. Op de daklijst staat de tekst: door milddadigheid van den besten koning 5593 (=joodse jaartelling). Het gebouw is opgetrokken in neoclassicistische stijl. Omdat de joodse gemeente zo klein

12. Synagoge, situatie in 1971

13. Het interieur van de synagoge in 1932

is – nooit meer dan 90 leden – heeft ze nooit een rabbijn gehad, maar een godsdienstleraar, die tevens voorzanger (chazan) en ritueel slachter (sjochet) is.

In de tweede wereldoorlog confisqueren de Duitsers het gebouw. In september 1943 verkoopt de bezetter het aan een NSB.-er, die de ruimte als aardappelopslagplaats gebruikt. Deze feiten zijn verwerkt in het gedicht *Sjoel* van Benno Barnard dat op de zijgevel staat. Na de oorlog krijgt de israëlitische gemeente de synagoge terug. Zij kunnen echter geen minjan (10 volwassen mannen, die nodig zijn voor een eredienst) meer bijeenbrengen. In 1972 wordt de gemeente Bergen op Zoom eigenaar. Aanvankelijk zijn er plannen voor sloop maar door toedoen van een groep burgers komt het gebouw op de monumentenlijst. In 1974/1975 vindt een eerste restauratie plaats. De tweede restauratie wordt uitgevoerd in 1997/1998, waarna het gebouw onder meer dienst gaat doen voor lezingen, tentoonstellingen en oefenruimte voor zangkoren. Gedurende de zomermaanden is de synagoge voor bezoek is opengesteld.

8. St. Maartensgasthuis en -kapel, nadien gereformeerde kerk, vervolgens Engelse kerk.

Eertijds gelegen aan de Blauwehandstraat, hoek Wouwsestraat, [afb. 14 en 15].

Het St. Maartensgasthuis, reeds vermeld in 1246, is meerdere malen herbouwd vanwege de drassige ondergrond. Zoals gebruikelijk in de Middeleeuwen is het

14, 15. De St.
Maartenskapel, detail
van de maquette uit
1748-1750 in het Musée
des Plans-reliefs te Parijs
(boven) en detail van een
tekening van Abraham de
Haan uit 1739 (links)

kerngebouw, later een kapel, oorspronkelijk ingericht als gasthuis met ziekenzaal. Het oostelijke deel, met koorsluiting, dient tot gebedsruimte. In de tweede helft van de veertiende eeuw trekt men ten behoeve van de zieken en overige gasten een afzonderlijk gasthuis op. De voormalige ziekenzaal richt men dan in als gebedsruimte. Tegen de westgevel verrijst in de 15de eeuw een toren met luidklok en uurwerk.

Jan III van Glymes besluit in maart 1525 op eigen kosten een nieuw ziekenhuis met een geheel nieuw reglement en statuut te stichten. Als stichting leeft dit St. Elisabethgasthuis voort in het Algemeen Burger Gasthuis, nu verpleeg- en verzorgingstehuizen tante Louise. Het lag op de hoek Oude Wouwsebaan - Parallelweg. Het St. Maartensgasthuis komt hierdoor te vervallen. De kapel blijft bestaan en in 1578

wijst aartshertog Matthias deze toe aan de protestanten. Wanneer dezen in 1588 hun diensten verplaatsen naar de St. Gertrudiskerk wijst de stad de kapel – ook nu weer als gebedsruimte – toe aan de Engelse militairen. In 1604 biedt de kapel onderdak aan de Franse school. In 1643 krijgt het schip van de kapel de bestemming paardenstal voor de gouverneur, en het koor de bestemming ruiterswacht. In 1722 koopt de Raad van State de vroegere kapel. In 1750/1752 wordt de kapel afgebroken en het vrijgekomen terrein opgenomen in de tuin van het Gouvernementshuis.

9. St. Josephkerk

Eertijds gelegen aan de Bredasestraat, [afb. 15, 16 en 17]. De parochie van St. Joseph is in 1906 opgericht. Men kerkte eerst in het hulpkerkje St. Joseph. Deze kerk wordt al spoedig te klein. De bisschop benoemt J. Jooren (1863-1938) tot bouwpastoor. Architect Jan Stuijt uit de school van P. Cuypers ontwerpt in 1911 de nieuwe kerk. In 1913 is deze

16. De St. Josephkerk circa 1913

17, 18. Het interieur van de St. Josephkerk, 1931 (boven); de kerk circa 1913 (rechts)

gereed. De parochie is welvarend en laat de beste artiesten aan het interieur werken. Jan Custers levert het hoofdaltaar; Joan Colette schildert de profeten en apostelen.

In 1945 beschadigt een nabij neergekomen VI de kerk. Van de toren blijven alleen de onderste verdiepingen intact. Eerst maakt men een nooddakje op de torenstomp en in 1958, in het kader van Duitse herstelbetalingen, een nieuwe bekroning. Mede door de ontvolking van de binnenstad gaat parochie in 1968 deel uitmaken van de binnenstadsparochie. De kerk komt leeg te staan en wordt in 1972 gesloopt. Het in 1921 opgerichte H. Hartbeeld blijft na afbraak van de kerk staan.

10. Cellenbroedersklooster

Eertijds gelegen aan Korenbeursstraat ter hoogte van de nrs. 8 t/m 18, [afb. 19, 22].

Met de steun van het stadsbestuur bouwen de Cellenbroeders in 1474/77 een klooster met kapel. Ze zijn dan al in de stad werkzaam, want de oudst bekende ordonnantie (reglement) tegen de pest te Bergen op Zoom van 27 juni 1471

bepaalt dat men aan de Cellenbroeders die een zieke of gestorven pestlijder bezoeken, 4 stuivers zal geven. Door de

19. Het Cellenbroedersklooster ten tijde van een straatgevecht. Detail van een gravure van Frans Hogenberg, 1585

omwenteling die in 1581 de hervormden aan de macht brengt, zijn er in 1581 nog maar twee broeders, waarvan er één de stad verlaat. De andere, Gillis van Couwendael, wordt eerst pestmeester en daarna 'binnenvader' van het stedelijke weeshuis. Dit is in 1597 in het Cellenbroeders-klooster ondergebracht door toedoen van dominee Baselius en prins Maurits. De voormalige kloosterkapel doet enige tijd dienst als Waalse kerk. In 1699 krijgt het complex een militaire bestemming. Gelijktijdig sloop men een deel van het kloostercomplex ten behoeve van de aanleg van het Korenbeursplein. In 1745 verwoest een brand de laatste restanten van het klooster.

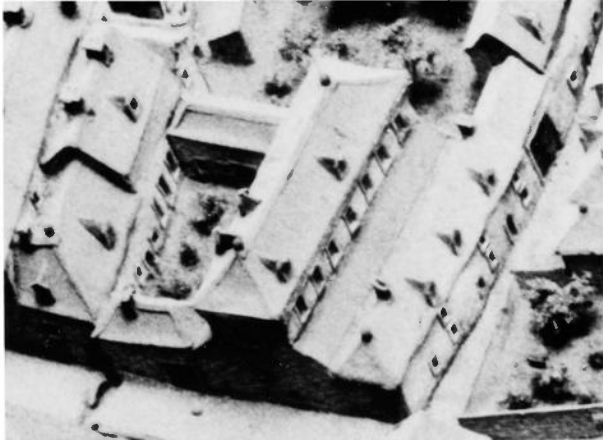
11. Katholieke Schuilkerk

Eertijds gelegen aan de Korenmarkt in de tuin van het Klein Engels Huys, [afb. 20 en 21].

In 1581 wordt de openbare uitoefening van de katholieke eredienst te Bergen op Zoom verboden. Na het vredesverdrag van Münster in 1648 stimuleert de katholieke markiezin Maria Elisabeth II de wederoprichting van de parochie (1650), maar vanwege felle tegenstand van reformatorische zijde draagt men tot omstreeks 1675 op telkens andere plaatsen de mis op. In dat jaar gaat men kerken in de brouwerij de Raam in de Korenbeursstraat. In 1704 bouwen de katholieken aan de Korenmarkt in de tuin van een particuliere woning een schuilkerk. Deze stond tegen een rij huisjes in de Pastoor Lancrietstraat aangebouwd. In de loop van de tijd trekt men het ene na het andere huisje bij de schuilkerk. In het Klein Engels Huys zelf, het hoekhuis aan de Korenbeursstraat,

20. De katholieke schuilkerk aan de Korenmarkt. Vrije impressie van het interieur, tekening Cees Warmoeskerken

21. De karholieke schuilkerk aan de Korenmarkt. Detail van de maquette in het Musée des Plans-reliefs te Parijs

wordt de pastorie en in een pand ernaast de kosterwoning ondergebracht. De schuilkerk blijft in gebruik tot de bouw van de nieuwe kerk O.L.Vrouw ten Hemelopneming aan de Grote Markt in 1828. De voormalige schuilkerk gaat deel uit maken van de Korenmarktkazerne. De kazerne, later Oranje Nassaukazerne genaamd, wordt in 1968 afgebroken, waarna het terrein braak blijft liggen. De naam Kleine Kerkstraat verwijst nog naar de schuilkerk.

12. Begijnhof

Eertijds gelegen buiten de stad ten noordoosten van de stadsmuren, in de omgeving van de Noordzijde Zoom/ Ravelstraat, [afb. 22].

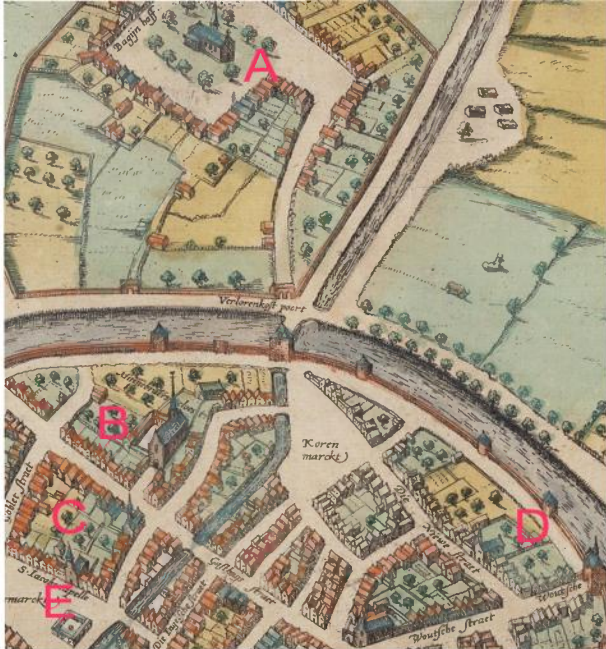
In 1496-1498 realiseert het stadsbestuur de aanleg van dit begijnhof. In dit ommuurde hof stonden 53 huizen, een kerkgebouw, een school, een ziekenzaal en een pesthuis. In november 1570 wordt het hof geplunderd en de begijnen verjaagd. Het is daarop gesloopt. Op het terrein komt (1592-1596) onder andere het Begijnenbolwerk tot stand.

13. Kapel Ons Bergen

Eertijds Goudenbloemstraat 17-19.

In deze voormalige woningen voor militairen, gebouwd in 1850, wordt in 1951 het verenigingsgebouw St. Franciscus Liefdewerk gehuisvest. De vereniging verzorgt jeugdwerk voor de verwaarloosde mannelijke jeugd. Op de zolder richt men een kapelruimte in. In de loop van de jaren neemt men ook de andere woningen in gebruik en groeit deze voorziening uit tot een wijkcentrum, genaamd Ons Bergen. Het wijkcentrum is nu gevestigd in een nieuw gebouw aan de Korenmarkt.

22. De kapellen van het Begijnhof (A), Minderbroederklooster (B), Margrietenklooster (C), Cellenbroedersklooster (D) en de St. Jacobskapel (E)

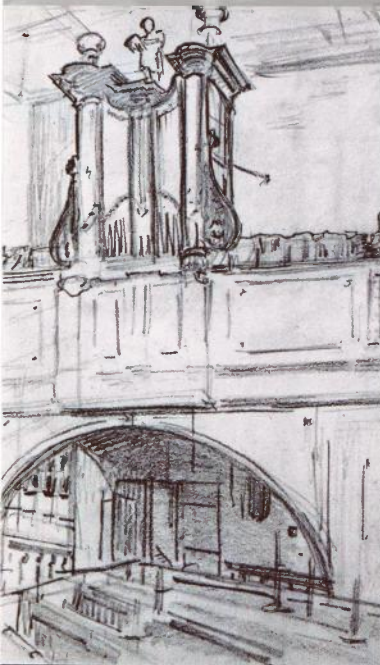
14. Kapel Huize S. Gertrudis

Eertijds in de vleugel aan de Blauwehandstraat, naast nr. 36. In 1855 wordt in opdracht van het katholieke armbestuur het eerste gedeelte van de 'Armenblok' gebouwd, in 1868 uitgebreid langs de Blauwehandstraat. Tot 1958 is hier een kapel ingericht geweest, daarna omgevormd tot ruimte voor algemeen gebruik waarin tot 1995 nog maandelijks een eucharistieviering gehouden is.

15. Minderbroederklooster

Eertijds gelegen aan de oostzijde van de Minderbroederstraat (ongeveer tussen de tegenwoordige nrs. 22-44), Noordsingel, Dumontsdreef en Goudenbloemstraat, [afb. 22].

In 1464 vestigen de eerste Minderbroeders-Observanten zich in een steeg in het verlengde van de tegenwoordige Goudenbloemstraat. De magistraat steunt de broeders bij verdere uitbreidingen en verbouwingen van hun klooster-complex en kerkgebouw met bijbehorende begraafplaats. Ook genieten de Minderbroeders de gunst van de heer van Bergen op Zoom en zijn familie. Hij laat in 1488 aan het gebouw een oratorium (privé-bidkapel) bouwen. Bergenaars die een misdaad hadden begaan, werden soms veroordeeld in het klooster om vergiffenis te gaan bidden, bij voorkeur in hun 'lijneleeders' (ondergoed), barrevoets en

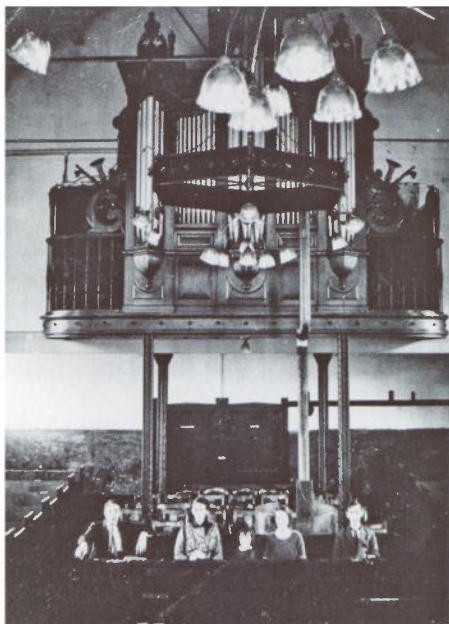
23, 24, 25. De St. Margrietenkapel circa 1938 (boven), het orgel in de voormalige Lutherse kerk aan de Geweldigerstraat (links), de oostelijke wand van de Vischmarkt met rechtsboven de St. Margrietenkapel. Detail van de maquette in het Musée des Plans-reliefs in Parijs (onder)

24. Gereformeerde kerk

Eertijds gevestigd achter Het Wapen van Frankrijk, Moeregrebstraat 72, [afb. 26 en 27].

In de Middeleeuwen gebruiken de Lombarden het pand voor hun geldhandel. In de zestiende eeuw koopt een wijnhandelaar het en na hem wonen er verscheidene notabelen. In 1795 verwerft de Maatschappij tot Nut van het Algemeen het pand om er een spin-, brei- en leerschool in te vestigen ten behoeve van kinderen van minder welgestelden. In 1875 koopt de protestantse evangelisatievereniging 'Nehemia' het gebouw voor het houden van haar diensten. Daarnaast wordt het als school gebruikt. De vereniging sluit zich in 1886 aan bij de beweging van dr. Abraham Kuyper, de zogenaamde Dolerenden of Nederduits Gereformeerde Kerk, de tweede grote gereformeerde afscheidingsbeweging in de 19de eeuw. In 1892 verenigen zij zich met een oudere afscheidingsbeweging, de Christelijk Afscheiden Gemeente. Het achtergedeelte richt men in als kerkzaal en deze wordt in 1925 nog vergroot. De school vertrekt al eind 19^e eeuw naar een echt schoolgebouw aan het Bolwerk, de School met den Bijbel. De kerkzaal wordt uiteindelijk te klein. In 1928 komt de Gereformeerde kerk aan het Bolwerk (nu Ontmoetingskerk) gereed. Daarmee komt een einde aan de religieuze functie van dit pand. Tot voor kort was de kerkzaal achter het woonhuis in gebruik als meubelopslagplaats.

26. Gereformeerde kerk aan de Moeregrebstraat, het interieur van de kerk omstreeks 1912

27. Gereformeerde kerk aan de Moeregrebstraat, situatie 1921

25. Tijdelijke kerkzaal van de Christelijk Afgescheiden Gemeente

Eertijds in de Pottenbakkerskamer, nu café 'De Mortier', Dubbelstraat 60.

De Christelijk Afgescheiden Gemeente, in Bergen op Zoom bijeengekomen vanaf 1857, gebruikt eerst als gebedsruimte een zaal in het pand de Pottenbakkerskamer. In 1868 wordt deze ruimte nog vergroot. Een gedenksteen is het enige aandenken dat bewaard is gebleven. Deze bevindt zich nu in de Ontmoetingskerk aan het Bolwerk.

26. St. Janskapel

Eertijds gelegen aan de Bruinevisstraat (toen St. Gertrudisstraat) ter hoogte van het evenementengebouw De Stoelemat.

De St. Janskapel maakt onderdeel uit van een proveniershuis, een hofje voor oudgedienden uit de hofhouding van Jan III van Glymes en diens opvolgers. Het huis krijgt de naam St. Janshuis en bestaat uit tien huisjes, een ziekenzaal en een kapel. Vermoedelijk is kort na 1650 het complex in zijn geheel afgebroken.

Een provenier is iemand die verblijf en verzorging geniet in een voorziening/gebouw van een geestelijke stichting.

27. Ulu-moskee

Tot najaar 2008 Bruinevisstraat 32.

In 1979 wordt de stichting Turks islamitisch centrum opgericht. Zij kopen een deel van een voormalige melkfabriek waar zij een gebedsruimte en ruimten voor onderwijsdoeleinden en culturele activiteiten inrichten. Vanaf 1984 nemen ze de naam Ulu-moskee aan. In 2005 is men begonnen met de bouw van een nieuwe grotere moskee aan de Rigelstraat, die najaar 2008 gereed zal komen.

28. St. Aloysiuspatronaat

Eertijds gelegen ten zuiden van de Gevangenpoort, nu de Westersingel, [afb. 28].

Ten behoeve van de in 1906 opgerichte St. Aloysiusvereniging bouwt men in 1909 een patronaatsgebouw aan de dan nog nieuwe omleiding langs de Gevangenpoort. De vereniging is bedoeld voor de bevordering van het 'zedelijk en godsdienstig leven' van katholieke jongens uit Bergen op Zoom. Het gebouw heeft naast een verenigingslokaal en een conciërgewoning, een in 1931 ingerichte kapel. In 1966 sloopt de gemeente het patronaat ten behoeve van de aanleg van de Westersingel.

BERGEN-OP-ZOOM. St. Aloysius-Patronaat.

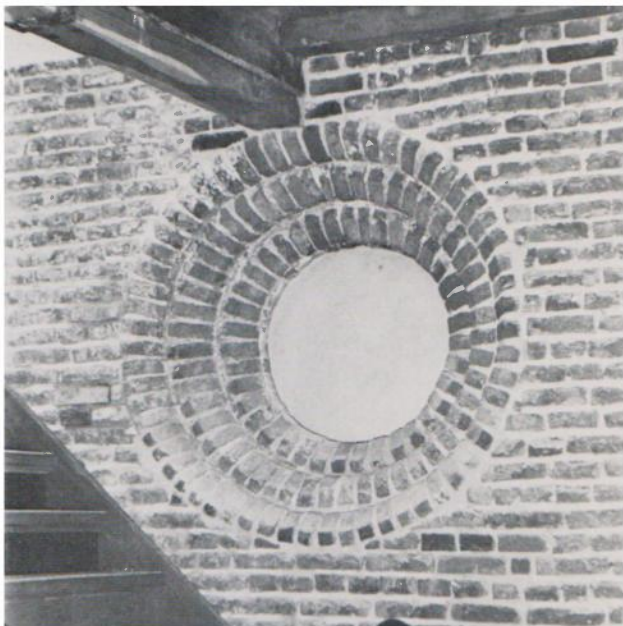

28. St. Aloysiuspatronaat, circa 1920

29. Lievevrouwekapel, later Korenwaag

Eertijds gelegen aan Lievevrouwestraat nr. 47.

De oorspronkelijke kapel dateert uit de veertiende eeuw. Het is de kapel van het Schippersgilde, dat in 1469 een nieuwe kapel aan de haven laat bouwen. Een kapel toegewijd aan 'Ons Lieve Vrouw opt Stexken', een speciale schippersdevotie. Na 1469 staat de Lievevrouwekapel ter beschikking van het gilde van St. Jan de Doper. Rond 1628 wordt de kapel gedeeltelijk afgebroken. Op het vrijgekomen terrein bouwt het stadsbestuur in 1629 de stadskorenwaag, waarschijnlijk met gebruikmaking van het muurwerk van de kapel. In 1852 verhoogt men dit gebouw met een verdieping. Het biedt dan onderdak aan de stadstekenschool. In 1932 sloopt de gemeente het pand voor de nieuwbouw van de arbeidsbeurs, later de gemeentelijke dienst voor sociale zaken. Een deel van de oostgevel van de vroegere kapel, met een cirkelvormig venster op de eerste verdieping, bevindt zich in het aangrenzende pand In den Scherminckel (Lievevrouwestraat 45) [afb. 29].

29. Roosvenster van de Lievevrouwenkapel, 1976

St. Quirinskapel Halsteren

Eertijds gelegen op de weg van Bergen op Zoom naar Tholen, ongeveer bij Sinte-Krijnsputje.

Sinds 1475 staat hier een kapel, die tot aan de komst van de reformatie in 1580 in gebruik is.

Katholieke schuurkerk Lepelstraat

Eertijds gevestigd in de Celse Hoeve onder Lepelstraat.

Vermoedelijk vestigen zich in 1647 paters Franciscanen in deze hoeve. Later bouwt men een aparte kerkshuur. Vanaf 1875 buiten gebruik als kerkruimte en in 1911 gesloopt.

B. Na 1800

Nederlands Hervormde kerk Halsteren

Eertijds gevestigd aan de Schoolstraat te Halsteren.

Eenvoudig zaalkerkje met drieszijdige koorsluiting, gebouwd ca. 1825 en gesloopt in 1971.

Kerk van de H. Antonius Abt in Nieuw-Borgvliet

Eertijds gelegen aan de Rembrandtstraat 52.

De eerste kerk van de H. Antonius Abt is in gebruik van 1865 tot 1929. Deze kerk wordt naar ontwerp van P. Soffers gebouwd als parochiekerk voor de bevolking buiten de zuidelijke stadswallen. Door de groei van die bevolking wordt de kerk te klein. In 1930 bouwt het parochiebestuur naar

Groeten uit Nieuw Borgvliet

ontwerp van W. te Piele de tweede kerk van de H. Antonius Abt. Terugtrekkende Duitsers blazen in oktober 1944 de toren op, omdat zij de geallieerden geen uitkijkpost in handen willen spelen. Hierbij raakt ook de kerk ernstig beschadigd. In 1950-1951 bouwt men naar ontwerp van J. de Lint uit Breda de derde kerk van de H. Antonius Abt in neo-romaanse stijl. Deze raakt in 2000 buiten gebruik en wordt in 2002 verbouwd en ingericht als wijkcentrum en kinderdagverblijf.

Kapel voor de zusters Franciscanessen in het Algemeen Burger Gasthuis (ABG)

Eertijds achter de Van Dedemstraat 11 (1881-1968).

In 1881 bouwt het bestuur van het Algemeen Burger Gasthuis (ABG) een nieuw gasthuis aan de Van Dedemstraat ter vervanging van het oude aan de Vischmarkt. Voor de zusters die de zieken verplegen, bouwt men in de tuin achter de ingang een kapel. De architect is C.P. van Genk. Deze kapel is afgebroken na het sluiten van het klooster bij de ingebruikname van het ziekenhuis Lievensberg in 1968. Het ABG wordt dan omgevormd tot verpleeghuis.

Protestants Militair Tehuis

Eertijds Auvergnestraat nr. 27 (1890-uiteindelijk 1990).

In de achterbouw van het protestants militair tehuis is bij de bouw in 1890 een kerkruimte ingericht. Hier komen, behalve de militairen, ook jonge Bergse protestanten. Daar zijn twee redenen voor: hervormde jongelui die verkering hebben met gereformeerden, kunnen hier op neutraal terrein ter kerke gaan. Dit sust even de commotie in de families vanwege

de 'gemengde' verkering. Daarnaast gaan meisjes hier graag naar de kerk om naar 'verse soldaten' te kijken. Dit wordt door de ouders stilzwijgend gestimuleerd (of geaccepteerd?). Hier komen in ieder geval serieuze protestantse jongemannen! In de voorgevel aan Auvergnestraat zit nog de eerste steen, gelegd door ds. Van Griethuyzen op 21 april 1890. In de steen een verwijzing naar psalm 90:16/17. In de toenmalige bijbelvertaling staat daar: *Laat Uw werk aan Uwe knechten gezien worden, en Uwe heerlijkheid over hunne kinderen. En de lieflijkheid des Heeren, onzes Gods, zij over ons; en bevestig Gij het werk onzer handen over ons, ja, het werk onzer handen, bevestig dat.*

Kapel van het katholieke kerkhof

Eertijds gelegen aan de Wouwsestraatweg.

Deze kapel is in 1903 gebouwd en begin jaren zestig van de vorige eeuw gesloopt.

Kapel van het Karmelietessenklooster

Eertijds gelegen aan de Halsterseweg 248 (1903-1970, sloop 1976).

De Zusters der Ongechoeide Karmelietessen, een beschouwende orde, bouwen in 1903 een klooster aan de Halsterseweg, op de plaats waar nu woningcomplex De Karmel staat. In 1945 zijn in het klooster slechts drie Nederlandse nonnen, de overigen van allerlei nationaliteiten.

Aangezien ze ook onder elkaar moesten zwijgen was dat niet zo'n beletsel. In 1970 verhuizen zij naar het voormalige novicenhuis van de Broeders van Huijbergen te Huijbergen. In 1976 wordt het klooster aan de Halsterse weg verkocht en gesloopt.

Kerk van de H. Martelaren van Gorkum

Eertijds gelegen aan het Bolwerk (1905-1983, gesloopt 1987).

In 1905 sticht het bisdom een parochie voor de bewoners van de Zandstraat en de Poort. De kerk naar ontwerp van M. Vergouwen en Q. Horsten wordt in 1907 gewijd. De 19 patroonheiligen, monniken uit Gorkum en in 1572 door de geuzen te Den Briel vermoord, stonden in een beeldengale-

Overige christelijke gemeenschappen

Lutherse Kerk, Faurestraat 14 (1939):

- *Evangelisch Lutherse Gemeente* (vanaf 1939).
- *Gereformeerde Kerk Vrijgemaakt* (vanaf 1969 in Faurestraat 14).
- *Remonstrantse Gemeente West-Brabant* (ca 6 x per jaar).

De Ark, Vrederust (vanaf 1923).

Kapel Ziekenhuis Lievensberg, Boerhaveplein 1, in de eerste jaren katholiek daarna oecumenisch (vanaf 1968).

Evangelische Gemeenschap 'Het Kompas', Kastanjelaan 53-55 (verbouw tot ontmoetingsruimte 1991).

Nieuw-Apostolische Kerk, Marslaan 5 (vanaf 2003).

Koninkrijkszaal Jehova's Getuigen, Glymesstraat 10 (vanaf 1974).

Islamitisch

Moskee El Feth, Oude Stationsweg 37 (verbouwd tot moskee 1989).

Ulu moskee, Bruinevisstraat 32 (1979-2008), nieuwbouw aan Rigelstraat (2008).

B. Halsteren

Interieur van de St Martinuskerk, vóór 1913 (links); interieur van de kapel van het St. Elisabethgasthuis, vóór 1978 (boven)

St. Martinuskerk, Dorpsstraat 20 (oudste delen 15de eeuw):

- Katholieke parochiekerk tot 1648 en tussen 1802 en 1913.
- Protestantse gemeente van 1654 tot 1802 en vanaf 1962.

Kerk van de H. Quirinus, Dorpsstraat 53 (vanaf 1913).

Kapel van het St. Elisabethgasthuis, Gasthuisstraat 4.

Opgericht in 1867 door de zusters van 'Mater Dei' van Breda, voorlaatste kapel 1900, huidige kapel 1978.

C. Lepelstraat

Kerk van de H. Antonius van Padua, Pastoor Dekkersstraat 2
(vanaf 1875).

*Interieur van de kerk
van St. Antonius van
Padua, vóór 1940*

Voor deze brochure is geput uit de volgende bronnen:

W.A. van Ham, Historische stedenatlas van Nederland, aflevering 7, Bergen op Zoom, Delft 2003.

Willem van Ham en Cees Vanwesenbeeck, Gids voor Oud Bergen op Zoom, Antwerpen 1983.

Korneel Sloodmans, Bergen op Zoom, stad als een huis, Bergen op Zoom 1966.

Willem van Ham en Cees Vanwesenbeeck, 'Terugblik', een serie artikelen in de
West-Brabantkoerier, 1979-1982.

Zeven eeuwen Halsteren, Halsteren 1980.

Het Markiezenhof Historisch Centrum.

Bouwvergunningen gemeente Bergen op Zoom.

Gemeentegids Bergen op Zoom, 2007.

Bader, 'Kan ik maintaineren?' De geschiedenis van de joodse gemeente Bergen op Zoom (1793-1933), Breda 1996.

Websites diverse religieuze organisaties.

Inventaris archief Broeders van Saint Louis, Oudenbosch.

Een wandeling langs voormalige en verdwenen kerken, kapellen, een synagoge en een moskee in het historische centrum van Bergen op Zoom

